

НАДДНІПРЯНСЬКА УКРАЇНА XVIII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст.: ДУХОВНО-РЕЛІГІЙНЕ ТА СОЦІОКУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ

УДК 94(477.5)«17-18»

О. А. Репан

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ЦЕРКОВНЕ ЖИТТЯ БОГОРОДИЧНОГО – СТАРОЇ САМАРІ

Присвячено церковному життю Богородичного – Старої Самарі.

Ключові слова: церква, священник, Стара Самарь, Січ.

Посвящена церковной жизни Богородичного – Старой Самари.

Ключевые слова: церковь, священник, Старая Самарь, Сечь.

This article is about church life of Bohorodychne – Stara Samar.

Key words: church, priest, Stara Samar, Sich

Церковне життя козацтва, зокрема запорозького, не раз стало предметом вивчення дослідників, причому до цієї теми зверталися як класики XIX ст. [13; 17; 20], так і наші сучасники [6; 11; 12]. Проте цікавим і не до кінця розкритим аспектом церковного життя в запорозьких Вольностях є духовна історія територій та поселень, які не перебували у безпосередньому віданні Коша. Зокрема, у цій розвідці йдеться про Богородичне – Стару Самарь. Поселення і фортеця (у добу Нової Січі – ретраншемент) тривалий час перебували в російській юрисдикції, протягом 1743–

1761 рр. тут знаходився центр Старосамарської сотні Полтавського полку. На сучасному етапі вивчення Богородичного – Старої Самарі відбувається досить інтенсивно [9; 10; 14; 15], про що вже доводилося писати [16]. Фахівці аналізують археологічні матеріали, дотичні до церковної історії [10], побачила світ монографія, присвячена хрестам, знайденим тут [4]. Однак певні аспекти проблеми, зокрема персональний склад священиків, їх заняття, місце церковних канонів у житті пересічних мешканців Старої Самарі вимагають додаткового опрацювання.

Питання про час заснування першої церкви у Старій Самарі поки що неможливо вирішити однозначно. Історику Д. І. Яворницькому належить припущення, що найдавніша церква у Вольностях постала саме тут [20, с. 263]. Така гіпотеза виглядає цілком обґрунтованою.

Аналіз наявних у розпорядженні дослідників натільних хрестів дозволив В. О. Векленку зробити висновок про те, що основною масою населення у період існування Самарі (XVI–XVII ст.) були православні з Центральної та Північної України. Цілком вірогідною є присутність у Самарі вихідців із південних та центральних земель Московської держави, а також католиків (ймовірно, поляків) [4, с. 84].

Зміни у статусі Самарі, «переформатованої» 1688 р. на російську Новобогородицьку фортецю, привели до появи на її території храму Покрова Пресвятої Богородиці [3, с. 85]. У січовиків був дуже популярним саме культ Покрова Богородиці і тому цілком вірогідним виглядає не заснування нової церкви, а продовження життя старої. Влітку 1689 р. для цієї церкви за клопотанням воєводи І. Волинського у Москві почали робити іконостас [21, с. 148-149]. Зауважу, що натільні хрести вказують на походження значної кількості російських військовиків з північно-західних (Псков та Новгород) і центральних територій Московської держави [4, с. 100].

Попри досить поважну кількість як залоги, так і мешканців, на початку XVIII ст. Старосамарська Покровська церква не мала великої кількості священиків. У 1704 і 1707 рр. офіційні документи свідчать про одного священика, дяка, пономаря та просвірницю, з яких складався персонал церкви [5]. Однак у 1706 р. бачимо

у церкві двох попів [18, арк. 274 зв.]. Так само за часів Нової Січі переважно ми бачимо тут одного священика. Перша відома згадка про двох парохів (І. Гамалію та С. Ластовицького) припадає на 1766 р. [6, с. 22], але з грудня 1771 р., коли один зі священиків помирає, знову служить лише І. Гамалія [19, с. 30, 43].

Назагал обов'язки священика мало чим відрізнялися в різних частинах України. До нас дійшов достатньо довгий перелік «послуг», які міг отримати парафіянин. Цікаво, що заможність людини враховувалася при оплаті вінчання – воно могло коштувати 1 крб 60 коп. або 40 коп. для незаможних. За хрещення з вас би взяли 5 коп. – і то майновий стан тут не важив. Наші сучасники, які освячують новозаселені квартири або відремонтовані приміщення фірм, мали попередників серед старосамарських мешканців – освячення хати обходилося тоді 30 коп. Покійника ховали зі службою (30 коп.) чи без (15 коп.). Немовля священик проводжав в останню путь за 5 коп. [13, с. 82]. Священик також провадив власне господарство. Наприклад, Д. Чехівський у 1747 р. мав хутір неподалік від міста [2, с. 80].

Традиційно біля церкви розташовувався цвинтар. Археологи ДНУ ім. Олесея Гончара на 2010 р. дослідили 14 поховань на цьому цвинтарі, що дозволяє уявити його вигляд. Могили розташовувалися рядами, зверху поховання перекривали обпаленими дошками. Одна з досліджених могил є склепом, в якому містяться дві труни – дорослого та дитини [10, с. 393–396]. Проте поховання здійснювалися не тільки біля церкви. У північній частині посаду також виявлено цвинтар, де поховані працівники, які будували Богородицьку фортецю у 1688 р. Могили є досить стандартизованими, більшість не містить якихось предметів. Із тридцяти досліджених поховань труни були тільки в десяти. Однак два описаних вище цвинтаря можна назвати «легальними». Професор І. Ф. Ковальова пише про кілька кримінальних (за способом поховання) захоронень. Вражають знайдені кістяки жінки та немовляти, які були знайдені в ямі. Схоже поховання дівчини 14–16 років виявлено під стіною одного з жител. Справді, недотримання ритуалу свідчить, швидше за все, про прагнення приховати факт смерті або злочин [10, с. 396–399].

Обов'язковою для всіх парафіян була сповідь. За неї треба було сплатити 1 коп. і на Великий піст кожен мав отримати від ієрея розгрішення. Якщо ж час сповіді спіткав людину далеко від дому, то вона отримувала від святого отця засвідчувальний квиток, який мала показати своєму священику. Найбільше запорожцям не подобалися докладні сповідні книги, до яких вносили всіх мешканців парафії. Ці книги використовувалися державою для податкового контролю. Вели такі записи ієреї і у Старій Самарі [6 с. 20-21].

Священики, що доглядали паству, самі не завжди дотримувалися наявних правил. Кожен з них мав щороку з'являтися до полтавської протопопії (йдеться про 1750-ті рр., коли ще не постало Старокодацьке хрестове намісництво) і «очищувати совість» перед спеціально визначеним ченцем. Як свідчить грізна нагінка в листопаді 1758 р. з Полтави до Старої Самарі, наші ієреї не палали бажанням здійснювати неблизьку подорож [19, с. 10].

Окрема проблема – хто були ці люди, які в непростих умовах прикордоння мали снагу думати не тільки про виживання чи хліб насущний? Поки що повною мірою відновити персональний склад священиків не вдалося, але певна картинка вимальовується. У таблиці наведені дати, які фіксуються в джерелах, але священик міг служити і до, і після цих згадок.

Один із священиків Покровського храму – Григорій Кирилович – у 1706 р. іменується протопопом новобогородицьким. З-поміж священиків Покровської церкви бачимо кількох Ластовицьких. Іван Ластовицький мешкав у нижньому Посамар'ї (м. Вільне) ще до «*шведской баталии*» [18, арк. 274]. Після смерті Степана Ластовицького Іван Гамалія та громада Старої Самарі зробили спробу висвятити на священика його сина Федора. Попри наявність більшості підстав для такого кроку на заваді стала молодість претендента – він ще не мав 30 років, необхідних для ієрейського служіння. Проте вихід знайшли – Федора зробили дияконом, який очікує священства [13, с. 408]. У 1772 р. дячком в Старій Самарі був Федір Данилов, а пономарем – Федір Волошин [12, с. 24; 19, с. 30].

Таблиця

Священники Старосамарської Покровської церкви

Дати	Прізвище, ім'я та по батькові священника
липень 1706 р.	Григорій Кирилович
липень 1706 р.	Олексій [18, арк. 274 зв.]
1745–1747 р.	Чеховський Данило [1, с. 385; 2, с. 80]
вересень 1755 р.	Ластовицький Іван [18, арк. 274-274 зв.]
1762–1771 р.	Гамалія Іван Іванович [6, с. 22; 19, с. 26, 30, 43, 50]
1766 – 24.12.1771 р.	Ластовицький Степан Васильович [6, с. 22; 13, с. 408; 19, с. 26, 30]

Завдяки обліковим документам, ми можемо проаналізувати склад духовенства у Покровській церкві на початок 1772 р. Найчастіше у Вольностях вакансії заповнювали козаки або старшини. У Старій Самарі до козацького стану належав дяк Ф. Данилов. Проте вистачало і вихідців з духовного стану. Саме з нього походив І. Гамалія. Для селянина найімовірнішою була посада пономаря, що і підтверджує Ф. Волошин.

Священники, зрозуміло, залучалися до щоденних клопотів Старої Самарі. Наприклад, у 1706 р. святі отці засвідчили оборудку, головним предметом якої була нерухомість у Богородичному (2 подвір'я та комори). Крім того, у документі фігурують також намисто з перлів, срібний кубок, пара ножів у срібних піхвах, позолочений пас, шовкові плаhti [9, арк. 274 зв.].

Вже у середині XVIII ст. свідчення святого отця були важливими для відстоювання володінь Старосамарської сотні. На думку Івана Ластовицького, священника Покровської церкви у Старій Самарі, який на початку XVIII ст. мешкав у Вільному, угіддя цього містечка можна визначити наступним чином. Від самого Вільного вгору по Самарі до Сорокових Байраків. Від Сорокових Байраків вгору р. Кільчень по шлях із Царичанки до моря, і по «*межу самарскую*». Лівою стороною Самари вгору до Журавки та Лип...(?), а вниз Самари – по «грань» самарську до

урочища Мостища. Ці показання старосамарська сотенна та полтавська полкова старшина використовувала для доведення гетьману К. Розумовському і вищому російському керівництву прав на господарювання у нижньому Посамар'ї, проти чого активно виступав Кіш [9, арк. 274-274 зв.].

Переважно перед дослідником постає досить суха інформація, навіть тоді, коли йдеться про віру. Проте іноді документи дозволяють нам побачити те, що можна назвати «казусом» – випадки, які випадають зі щоденного життя. Вони цікаві як самі по собі, так і тим, що дозволяють побачити, якою була норма, що вважалося відхиленням і чи завжди відхід від писаної норми порушував норму неписану.

Один із таких казусів вже згадувався в літературі – Д. І. Яворницький писав про Ничипора Дінця як одного з відкупників старосамарського перевозу, якого запорожці довели до банкрутства за допомогою звинувачення у двоженстві [19, с. 42]. Проте ми можемо докладніше розглянути цю справу, яка дозволяє побачити як звичайний плин життя у Старій Самарі, так і екстремуми.

На початок 1740-х рр. Ничипор Донець, напевно, вважав себе щасливою людиною. Протягом російсько-турецької війни 1735–1739 рр. він активно допомагав росіянам (возив секретні листи, був одним із провідників армії у причорноморських степах, хоча ця інформація заперечувалася старосамарською старшиною [1, с. 399]) і послуги не залишилися без винагороди – Донець перебував під особливою опікою коменданта Усть-Самарського ретраншементу. Ничипор мешкав у Старій Самарі, мав гарну дружину Євдокію, доньку Уляну, займався торгівлею та броварством, володів хутором на Кільчені та млином [1, с. 372–374, 398].

Фатальним, як видається, для Н. Донця стало рішення взяти, разом із компаньйонами, на відкуп старосамарський перевіз. Кіш, який не визнавав права росіян розпоряджатися перевозами у Вольностях, використав факт з особистого життя Ничипора Донця, до якого раніше нікому не було діла – наявність у нього ще однієї, хронологічно ранішої (і, відповідно до церковних канонів, законної) дружини Параскеви, яка мешкала в Кодаку і

мала з Ничипором двох дітей. На Н. Донця посипалися нещастя – спочатку його син Михайло Безполий із запорожцями пограбував, а згодом Самарська паланка відібрала хутір. У березні 1745 р. самарський паланковий осавул заарештував його під час перевезення від Царичанки до Старої Самарі вантажу горілки.

Цікаво, що росіяни спробували відбити свого підопічного – під стіни паланки підійшли регулярні війська (від 50 до 200 осіб – тут запорозькі та російські джерела суперечать одне одному). Однак у паланці їх вже очікували – козаки були на стінах із приготованою до бою зброєю. Російська команда вирішила не штурмувати паланку з невизначеними шансами на успіх. Зрештою, частину свого майна Н. Донцю вдалося повернути, але і він сам, і його старосамарська дружина були відправлені до монастирів на покаяння [1, с. 375–378, 382–384].

В іншому цікавому казусі позиція Січі стосовно недотримання церковних канонів принципово відрізнялася. Надзвичайно промовистим є один невеликий документ, який випадково потрапив до справи 211 архіву Коша. У лютому 1763 р. священникам Старокодацького хрестового намісництва довелося ламати голову над ордером, що прийшов із Січі. У ньому говорилося про товариша Конеловського куреня Михайла Довбню, який тривалий час «беззаконно» живе зі старосамарською мешканкою Тетяною. Цікавий момент – це співжиття, як впливає зі справи, абсолютно нікого не хвилювало, аж допоки М. Довбня, сам переймаючись невідповідністю нормам православної віри, не звернувся до січового керівництва. Законний чоловік Тетяни понад сім років тому пішов з дому і навіть встиг у Слов'яносербії одружитися. На думку Коша, це дає вагомі підстави законних поєднати у шлюбі. Двічі автор документа пише про те, що М. Довбня не може стримати пристрасті – ймовірно, з точки зору січових старшин, це є додатковим аргументом на користь того, щоби піти назустріч гарному козакові. Розв'язки цієї справи не збереглося, хоч Кіш і вимагав рапортувати про рішення [8, арк. 167–167 зв.].

Очевидно, що така позиція запорозької старшини може пояснюватися тим, що М. Довбня був не останньою людиною у Війську. У 1751 та 1757 рр. він був полковником Самарської

паланки, у 1754 р. – Бугогардівської [2, с. 656, 784]. Разом з І. Котляревським він представляв інтереси Січі в комісії, що розпочала свою роботу в серпні 1756 р. у Старій Самарі і мусила розслідувати зловживання поручика Серкова [7, арк. 1-1 зв., 11].

Отже, Стара Самарь є надзвичайно цікавим об'єктом з точки зору церковного розвитку. Ймовірно, саме тут постав перший стаціонарний храм у Вольностях. Попри трансформацію Самарі на російську Новобогородицьку фортецю, церква, що вже документально фіксується тут, носить ім'я Покрова Богородиці, що свідчить про досить вагомий вплив запорозької традиції. Населення, при домінуванні вихідців із Гетьманщини, мало також потужну російську складову за рахунок військової залоги. Переважання українців підтверджує і склад причту. Цікавим моментом є наявність священників, чиє життя з малих літ пов'язане з Посамар'ям. Доступні нам «казуси» підтверджують вже не раз висловлювану дослідниками тезу про не дуже жорстке дотримання з боку запорожців формальних церковних канонів у повсякденному житті.

Бібліографічні посилання

1. *Андреевский А.* Материалы, касающиеся запорожцев (1715–1774) / А. Андреевский // ЗООИДР. – 1888. – Вып. 14.
2. Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Т. 3. – К., 2003.
3. *Бінкевич В.* Містечко старовинне запорізьке Самарь з перевозом: Кращезнавчий нарис / В. Бінкевич, В. Каменко. – Д., 2000.
4. *Векленко В.* Нателные кресты Самари – Богородицкой крепости / В. Векленко. – Д., 2010.
5. *Векленко В.* Документи фонда 229 (Малороссийский приказ) к истории Богородицкой крепости / В. Векленко, А. Мигулев, А. Малов // Заповідна Хортиця. Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. «Історія запорізького козацтва в пам'ятках та музейній практиці». – Запоріжжя, 2011. – С. 3–7.
6. *Гісцова Л.* Сповідна книга Старокодацької запорозької хрестової наміснії як джерело до вивчення історії поселень Вольностей військових / Л. Гісцова // Січеславський альманах. – Вип. 2. – Д., 2006. – С. 20–26.
7. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. 229: Архів Коша Нової Запорозької Січі (м/ф). – Оп. 1. – Спр. 40.
8. ДАДО. – Ф. 229, оп. 1, спр. 211.

9. Ковальова І. Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці / І. Ковальова, В. Шалобудов, В. Векленко. – Д., 2007.

10. Ковальова І. Некрополі козацької Самарі – Богородицької фортеці / І. Ковальова // Наддніпрянська Україна: історичні події, процеси, постаті. – Д., 2010. – Вип. 8. – С. 389–400.

11. Кузьмук О. «Козацьке благочестя»: Військо Запорозьке Низове і київські чоловічі монастирі в XVII–XVIII: еволюція взаємовідносин / О. Кузьмук. – К., 2006.

12. Лиман І. Церква в духовному світі запорозького козацтва / І. Лиман. – Запоріжжя, 1997.

13. Макаревський (Феодосий). Матеріали для историко-статистического описания Екатеринославской епархии / (Феодосий) Макаревский. – Д., 2000.

14. Перлина козацького Присамар'я: містечко Самарь та Богородицька фортеця: [темат. зб.] / ред. кол.: І. Ф. Ковальова (відп. ред.) [та ін.]. – Д., 2008.

15. Репан О. Палімпсест: поселення XVI–XVIII ст. в історії Дніпропетровська / О. Репан, В. Старостін, О. Харлан. – Д., 2008.

16. Репан О. Структура гарнізону Старосамарського ретраншементу / О. Репан // Наддніпрянська Україна: іст. процеси, події, постаті. – Д., 2010. – Вип. 8. – С. 233–239.

17. Скальковський А. Історія Нової Січі або останнього Коша Війська Запорозького / А. Скальковський. – Д., 1994.

18. Центральний державний історичний архів, м. Київ. – Ф. 51. Генеральна військова канцелярія. – Оп. 3. – Спр. 9333.

19. Яворницький Д. До історії степової України / Д. Яворницький. – Д., 2004.

20. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків / Д. Яворницький. – К., 1990. – Т. 1.

21. Яворницький Д. Твори / Д. Яворницький. – К.; Запоріжжя, 2008. – Т. 3, кн. 1. Джерела до історії запорозьких козаків.

Надійшла до редколегії 07.04.2013